

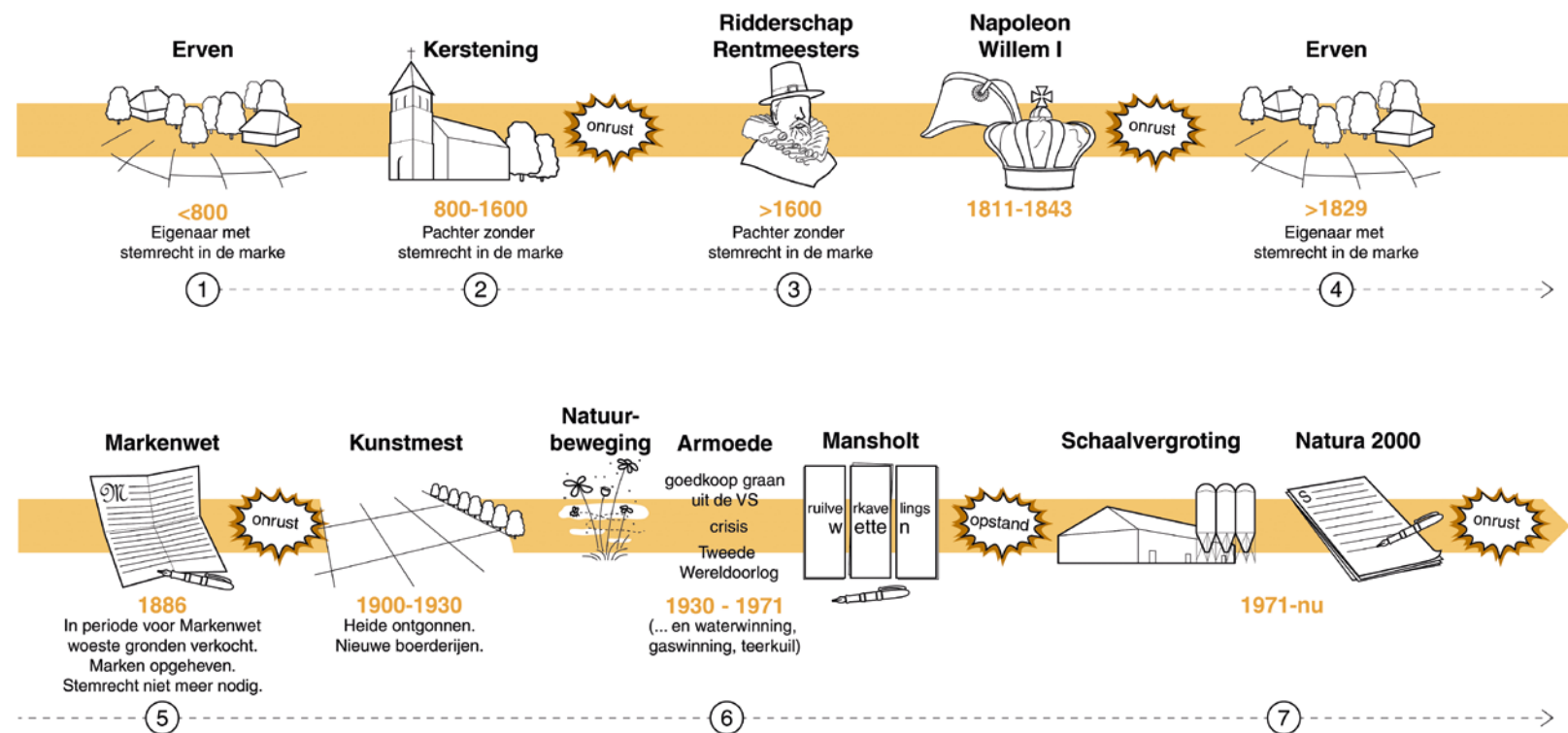

Onderzoekgebied GEUS (Garderen, Elspeet, Uddel, Speuld) op de chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (1886-1919). Groen: bos; grijs/grijsig: verkaveld land in gebruik bij de landbouw; geel/gelig/wit: woeste heidegronden. De dorpen liggen op kruispunten van wegen.

Van gebiedsgerichte naar gebiedseigen processen in het landelijk gebied

In de Provinciale Programma's Landelijk Gebied (PPLG's) worden meerdere opgaven en doelen gebundeld, van stikstofreductie tot klimaatadaptatie. Er is onzekerheid, zorg en soms ook boosheid bij agrariërs en inwoners, want het gaat over een transitie waarbij veel op het spel staat én veel op gebieden wordt geprojecteerd. SteenhuisMeurs, een bureau voor cultuurhistorie en gebiedsontwikkeling, werkt(e) in drie agrarische gebieden in Overijssel en Gelderland aan gebiedsbiografieën, waarbij archiefonderzoek en veldwerk werden gecombineerd met gesprekken met inwoners. Onze ervaring is dat de stap van een gebiedsgericht naar een gebiedseigen proces gezet moet worden.

bron Nationaal Archief

Figuur 2. Tijdlijn van de ontwikkeling van de oereenheid: het erf in het gebied Springendal en Dal van de Mosbeek. Vier keer kwam de kracht en veranderdruk sinds het jaar 800 van buiten: reformatie, verdwijning van het Hofrecht, komst van de Markenwet en de ruilverkaveling. Telkens werd deze verandering door de gemeenschap afgewend of geïncorporeerd, waarbij kerneigenschappen van de gemeenschap behouden bleven.

tekst Marinke Steenhuis (SteenhuisMeurs)

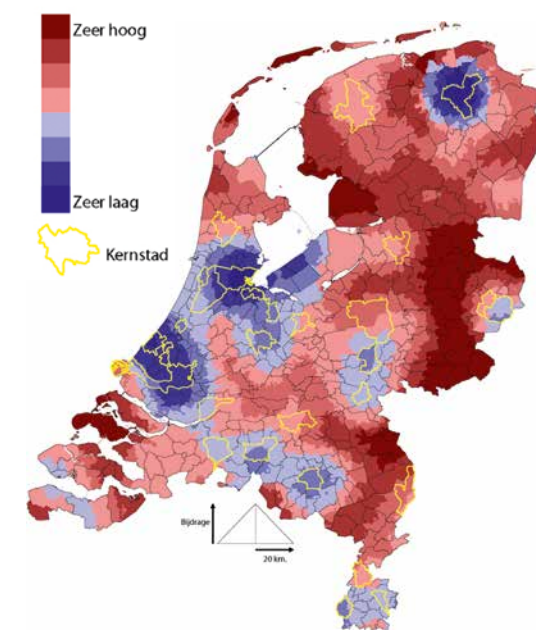
> In 1954 pakten boze boeren hun tractoren om te protesteren tegen de Europese landbouwplannen van minister Sicco Mansholt. 'Eerst Mansholt ontvoeren, dan verder boeren' stond op een spandoek te lezen. Toen in 1971 de plannen voor de ruilverkaveling Tubbergen bekend werden, gooiden boeren brandbommen en stortten mest op het plein voor het gemeentehuis. De afgelopen jaren werden gekenmerkt door tractorcolonnes naar het Malieveld en rijen omgekeerde vlaggen langs de wegen. De eerste twee protesten waren gericht tegen de schaalvergroting in de landbouw, de protesten van de laatste jaren zouden kunnen worden opgevat als gericht tegen schaalverkleining.

'Waar weerstand is, geldt trouw aan iets anders' is een bekende systemische wetmatigheid, zoals het voorbeeld van Mansholt aantoonde. In drie gebieden, Springendal/Dal van de Mosbeek (Twente), GEUS (Garderen, Elspeet, Uddel, Speuld, op de Veluwe) en Haarle (Sallandse Heuvelrug, momenteel in uitvoering) zijn wij naast het spoor van de tastbare cultuurhistorie op zoek gegaan naar de overtuigingen en leidende principes van deze agrarische gemeenschappen. Wat deze gebieden gemeen hebben is dat de inwoners in ruim duizend jaar tijd keer op keer wisselingen van machthebbers hebben meegemaakt, met als gevolg veranderingen in landgebruik en beheervormen.

Mentaliteit en cultuur

De rol van de overheid is sinds de Franse Tijd op nationale schaal steeds uniformer geworden. Wat

voor gebied A geldt, geldt ook voor gebied B. De vraag is of een generieke aanpak het gewenste resultaat oplevert, of dat maatwerk, afgestemd op de lokale situatie beter werkt. Want onder de laag van de moderne samenleving leven met name op de zandgronden in de lokale gemeenschappen vaak nog de oude wetmatigheden van de voorouders, regels en gebruiken die te maken hebben met de bewoningsgeschiedenis van het gebied. De wijze waarop deze factoren een rol spelen, verschilt sterk en bepaalt in hoge mate de mentaliteit en bijbehorende cultuur van de groep, zoals sociaal psycholoog Geert Hofstede aantoonde. Dat maakt gemeenschappen uniek en voor buitenstaanders soms eigen-aardig. Inwoners wonen vaak al vele generaties lang op dezelfde plek, kennen de eigenaardigheden van bodem en landschap, kunnen het landschap duiden en lezen en koesteren tradities als noaberschap, paasvuur en in meer of mindere mate het christelijk geloof. SteenhuisMeurs onderzoekt de gebieden vanuit een multidisciplinaire benadering. Daarbij gaat het telkens om verbinding maken met de mensen, hun bodem, hun landschap en hun verhalen. De essentie van de aanpak is de aanname dat het landschap dat wij nu zien, in hoge mate is gevormd door menselijke ingrepen, vanuit de noodzaak om de grond productief te maken. Op de armere zandgronden moest daarvoor intensief worden samengewerkt en moesten menskracht, dieren en landbouwwerktuigen worden gedeeld. Vaak werd een eigen vorm van rechtspraak ontwikkeld. Wanneer deze gebieden in het huidige Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) louter vanuit systemen en meetbare (natuur)doelen worden benaderd, missen we de ontginningsgeschiedenis en de gevolgen daarvan voor

Figuur 1. Sociale cohesie in Nederland. bron Bureau Louter, 2021.

de beleefwereld van al die generaties bewoners, met als gevolg spraakverwarring en mogelijk ook confrontaties.

Bronnen en aanpak

In ons multidisciplinaire gebiedsonderzoek is, naast het cultuurhistorisch onderzoek en het werk van Hofstede, de drieslag 'Landscape-Mandscape-Mindscapes' van belang, ontwikkeld door Jojada Verrips, emeritus hoogleraar sociale en culturele antropologie. De interactie tussen de mens en zijn omgeving staat hierin centraal. De mens vestigt zich, organiseert zich, bewerkt de bodem, gebruikt en stuurt het water, ontwikkelt gewoonten en vormen van hiërarchie, en gaat interacties aan met mensen elders. Die erfenis van vele generaties klinkt door in de (dorps)gemeenschappen van nu (figuur 1). Voor het cultuurhistorische onderzoek worden archieven, collecties van Wageningen Universiteit, sociologische en antropologische bronnen (Meertens Instituut) en waarnemingen, maar ook bronnen voor historische ecologie en economische geschiedenis geraadpleegd. Daarna worden de gesprekspartners in het betreffende gebied zorgvuldig gekozen, altijd samen met een lokale kenner van de gemeenschap, en altijd wordt ook met jongeren gesproken. Uiteraard zijn er veel boeren bij, maar ook het hoofd der school, de pastoor of dominee, actieve vrijwilligers en uiteraard de historische vereniging. De

gesprekken kunnen worden opgevat als 'participatie', maar dat begrip valt nooit. Dat is niet een woord dat bij mensen resonanceert. Er worden ook geen geeltjes geplakt, striptekeningen gemaakt of stellingen aangeboden via de Mentimeter. Vanuit een neutrale houding wordt geluisterd naar verhalen en zorgen, en gelet op terugkerende patronen. Want het zijn juist de patronen van vroeger, zowel landbouwkundig als in de groep, die mogelijk opnieuw ingezet kunnen worden voor de opgaven van morgen. Ze horen immers bij de gemeenschap.

Na de gespreksronden in het gebied volgt een reeks gesprekken met ambtsdragers en gebiedspartijen als gemeente (ambtenaren en wethouder), provincie (ecologen), Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer, provinciale landenschappen, kavelruilcoördinator en waterschap. Zo ontstaat een beeld van de beleving vanuit de inwoners alsook een indruk van de (soms verschillende en contradictoire of overlappende) wensbeelden van overheden en gebiedspartijen. Gaandeweg komen zo de cultuurdimensies van Hofstede in beeld, door hem gedefinieerd als de mate van machtsafstand, collectivisme tegenover individualisme, femininiteit tegenover masculiniteit, de mate van onzekerheidsvermijding en de termijgerichtheid. Extra goed wordt gekeken naar de historische ontwikkelingen in de relatie tussen overheid en burger, omdat die relatie in het heden op spanning lijkt te staan.

Oogst en producten

Het belangrijkste product van het onderzoek is een avondvullende publieke lezing in het dorp. Hier wordt de biografie van de mensen in het gebied verteld. Na het verhalende deel volgt het middendeel, waarin de waarden, eigenschappen en overtuigingen van de specifieke gemeenschap worden neergezet. Tot slot wordt een reeks aanbevelingen voor het gebiedsproces meegegeven. De lezing wordt doorgegaan als video opgenomen en komt online te staan (links zie onderaan dit artikel).

Inzicht in historische relatie overheid-burger

Op de Nederlandse zandgronden heeft de relatie tussen overheid en burger een eigen geschiedenis. Meer dan duizend jaar lang werkten grote en kleinere boeren samen in marke-organisaties, een samenwerkingsverband om de beste productie uit de beschikbare grond te halen. Kern van de marke-organisatie was het collectieve grondeigendom van de heidegronden, waar schaauskuddes graasden om in de potstal mest te produceren, die op de enken of essen werd gebracht. Voor één hectare akkerland was 10 hectare heide nodig – het systeem was dus limitatief. Boeren hadden elkaar nodig ('noaberschap') en bepaalden op een jaarlijkse vergadering wie welk stuk es/enk mocht bebouwen en hoeveel plaggen er van de heide en hout uit de hakhoutwallen geoogst mochten worden. Parallel aan deze afspraken ontstond op

Veluwse boeren, Jo Bezaan, 1925. Rijksmuseum.

meerdere plekken een nauw vertakt sociaal systeem van noaberplichten, zoals het geven van een 'noabermoel' door nieuwkomers om zich daarna van steun verzekerd te zien, midwinterhoorn blazen, bruiloften met een ereboog van jeneverbestakken, paasvuren, klootschieten en soms zelfs een markeschool.

Met de Markenwet van 1886 werd de bodem onder dit sociaal-fysieke beheersysteem weggeslagen en kwam van overheidswege een einde aan het landbouwsysteem van de zandgronden. De collectieve gronden moesten worden verdeeld, verkocht, verkaveld en ontgonnen tot bos of nieuwe landbouwgronden. Als een gemeenschap eeuwenlang geleefd heeft volgens een door de voorouders van de gemeenschap ontwikkeld principe van zelfregie, is het niet verwonderlijk dat er antipathie ontstaat jegens van buiten opgelegde machtsstructuren (een marke was praktisch gelijk aan de latere gemeente) en regels. Bovendien zou verdeling van de collectieve gronden de hoeveelheid te produceren mest in gevaar brengen – dit zou na de uitvinding van de kunstmest snel veranderen. Wie nu denkt: ach, dat was anderhalve eeuw geleden, die effecten zijn toch al lang vervaagd, heeft het mis. De zelfregie ('burgerkracht') en de antipathie tegen een vreemde machthebber leven nog steeds, zoals de actie tegen Mansholt bewees (figuur 2).

Historische ecologie uit rijksarchieven

In het Veluwse GEUS-gebied was het landbouwareaal beperkt. Vanaf omstreeks 1890 hebben buitenstaanders, zoals het Koninklijk Huis en industrieel D.G. van Beuningen uit Rotterdam, duizenden hectaren collectieve heidegronden gekocht (of beter gezegd: voor een prikkie overgenomen). Ook kunstmest kon de productie op de overgebleven agrarische grond niet voldoende laten groeien, waarna in de jaren vijftig van de vorige eeuw een opvallende innovatie werd doorgevoerd: de kalvermesterij. Het ijzerarme beekwater, het overschot aan stierkalfjes, het nationale overschot aan melkpoeder en de instelling om na eeuwen bittere armoede altijd te zoeken naar

neveninkomsten, maakte de weg vrij voor een tot miljardenindustrie uitgegroeide sector, gedomineerd door enkele grote bedrijven. Al snel werden ammoniakuitstoot en fosfaat in het beekwater een probleem. De beleidsdocumenten die volgden laten een zwalkende overheid zien, die de kool en de geit wilde sparen. 'De kalversector kan door bewerkingsinstallaties en emissiereductie één van de schoonste agrarische sectoren worden', aldus de Structuurnota Landbouw en Natuurbeleid, opgesteld door het Consultenschap Landbouw in 1991. Een andere relevante vondst in de archieven zijn de terreinopnames van Staatsbosbeheer, doorgegaan gemaakt voorafgaand aan een ruilverkavelingsproces en bedoeld om in het landschapsplan iets van de oude structuren en biotopen te bewaren of er opnieuw condities voor te scheppen. 'Het oorspronkelijke dal van de Mosbeek is de groeiplaats van honderden zeer krachtige exemplaren van *Orchis latifolia* en *Orchis maculata* en *Plantanthera bifolia*, *Pinguicula*, *Liliacae narthecium*', staat in een Twentse opname uit 1944. Schrijver van het rapport was Victor Westhoff (1916-2001), de latere hoogleraar Vegetatiekunde. In figuur 3 ziet u de bewerking van SteenhuisMeurs van de typoscripten en artikelen van Westhoff, gekoppeld aan het Twentse onderzoeksgebied. Het beeld verschaft ons informatie op meerdere niveaus: de vindplaatsen en de rijkdom van de soorten, het verlangen naar natuurherstel, het activeren van herinneringen, geuren en vormen uit de jeugd van de inwoners en agrariërs, en het nadenken over de condities die toen tot deze variatie leidden.

Transitie vanuit het eigene

Een publieke presentatie van de gebiedsbiografie geeft trots, inzicht, comfort, troost en bovenal erkenning van het gebiedseigene. Het lijkt niet meer dan een lezing op een avond, maar onderschat niet wat erkenning en herkenning van het gebiedseigene doet met een groep. Om in het gebiedsproces op een constructieve manier verder te kunnen, zijn de waarden en overtuigingen

van de gemeenschap van belang. In elk gebied is die zoals we zagen anders. De aanpak van een gebieds- én een gemeenschapsduiding geeft ontspanning en ruimte in vaak stroeve gebiedsprocessen. Vaak is het geen onwil om te veranderen maar onzekerheid, en ook wel het gevoel gestraft te worden voor het meegaan met de mogelijkheden die de overheid en de agrarische sector boden of opdrongen. Gemeenschappen vinden het lastig te begrijpen dat de provincie op plek A enorm werkt aan natuurherstel, terwijl zij op plek B, soms tegen Natura 2000-gebied aan, de zeer schadelijke lilieteelt toestaat.

Pas op met wensdenken, buitenstaanders strooien gemakkelijk met het begrip ecosysteemdiensten, maar dit type bedrijfsvoering past niet bij elke boer en brengt bovendien onzekerheid over het inkomen en extra papierwerk met zich mee. Lees het landschaps- en bodemsysteem vanuit zijn logica van gelaagdheid en grondgebruik, leer de lessen eruit maar kijk ook naar de kansen van mechanisatie, precisielandbouw en robotteelt. Doe moeite om elkaars belang te begrijpen en vraag je af: wat kan op welke plek, en naar welke tijdlaag verwijs ik met mijn ingreep? Analyseer het oude water- en beplantingssysteem van vóór de ruilverkaveling, omdat deze sleutels bevatten voor het herstel van watersysteem en landschapselementen vanuit de eigenheid van het gebied. Daarom: werk in gebiedsprocessen vanuit de fysieke en mentale geschiedenis van het gebied; erken de armoede van vroeger, de diep gevoelde overtuiging eigen baas te willen zijn als voorouders eeuwenlang dienden onder grootgrondbezitters. Gebruik de kracht van gemeenschappen om de veranderingen vorm te geven en sluit aan op patronen die bestaan en opnieuw gebruikt kunnen worden. Dit kan een irrigatiesysteem met vloeivelden zijn, maar ook een zakelijke manier van denken die opnieuw inhoud kan krijgen. Hoe kan bijvoorbeeld in lijn met de uitvinding van de nevenactiviteit van de kalvermesterijen een nieuwe keten ontstaan die het individuele bedrijf autonoom geeft, maar toch vaste afname garandeert? Kortom: werk met het vele dat er is. Het gebiedseigene geeft condities waarbinnen de opgaven kunnen worden aangepakt. Het gaat niet alleen om de fysieke opgave in bodem en landschap, maar misschien nog wel meer om het werken vanuit de cultuur van het landelijk gebied.<

marinkesteenhuus@steenhuismeurs.nl

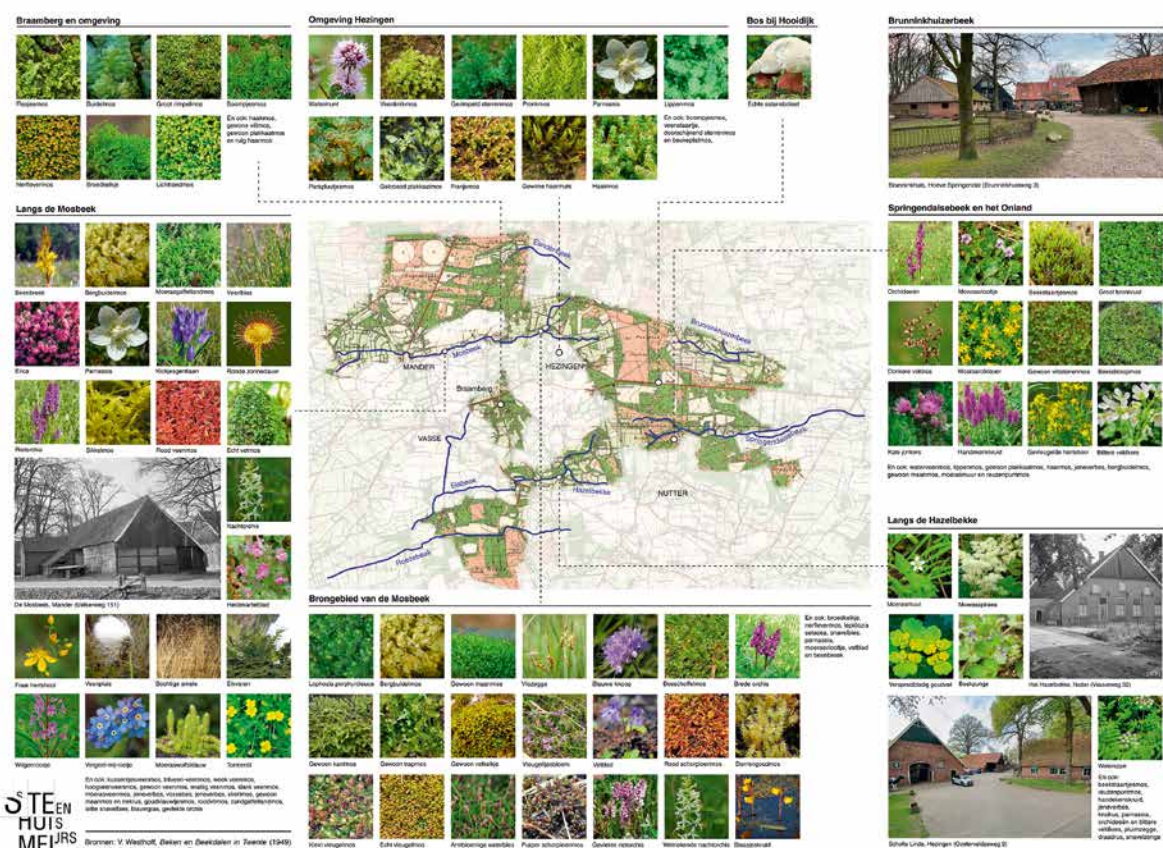

Filmregistratie presentatie GEUS, november 2023

Filmregistratie presentatie Springendal/Dal van de Mosbeek, juli 2023

Landschap en erven in Hezigen – Mander – Manderveen – Vasse – Nutter in ca. 1950-1960

Figuur 3. Bewerking van de typoscripten en artikelen van Victor Westhoff, gekoppeld aan het Twentse onderzoeksgebied Dal van de Mosbeek.